

PROBLÉM ZÁKONA AKO FORMY VŠEOBECNA

VÁCLAV ČERNÍK

V súčasnej metodológii vied sa znova dostáva do popredia problematika vedeckého zákona. Poznanie objektívneho zákona prírody či spoločnosti, resp. formulácia vedeckého zákona sa začína všeobecne považovať za najdôležitejšiu úlohu vedy ako poznávacej činnosti. Veda sama sa stručne definuje ako systém zákonov, ako sústava poznatkov odrážajúcich zákonitosť človekom poznávanej a pretvárajanej skutočnosti.

Nešlo to vždy tak. Raný novopozitivismus napr. popieral rozhodujúcu úlohu zákona vo vede. M. Schlick (W. Wittgenstein, F. Kaufmann, mladý R. Carnap a i.) tvrdil, že formulácie vedeckých zákonov ako neverifikovateľné, nepatria do kategórie logických výrokov, nemajú analytický ani syntetický význam a „to'erujú sa vo fyzike iba ako pravidlá konštrukcie výrokov“¹ Súčasná filozofia vied postupne prekonáva toto hľadisko a vracia sa k pôvodnému názoru vedcov a filozofov. Argumenty raného novopozitivismu museli ustúpiť pred váhou, ktorú nadobudla kategória zákona vo vývine vedy a praxe. Všeobecné uznanie zákona ako podstaty systému vedeckého poznania značne prispelo k rozkladu novopozitivistickej školy vo filozofii a metodológii vedy.

1. Miesto zákona v súčasnej metodológii vied

Pri vymedzovaní miesta kategórie zákona v súčasnej filozofii vedy sa spravidla zdôrazňuje, že vedecký zákon je koncentrovaným vyjadrením objektívnosti vedeckých poznatkov v budovaní vedeckých teórií, ktoré obsahujú všeobecné hypotézy a zákony, najvýraznejšie sa prejavuje ich intersubjektívne overiteľný charakter. Zákon je opakujúcim sa vzťahom a iba „vďaka opakovaniu sa môžeme presvedčiť, že nejde o iluzórnu koincidienciu, ale o udalosti, ktoré sú vzhľadom na svoju regulárnosť a reprodukovateľnosť v podstate intersubjektívne overiteľné“.² To, že objav zákona je často vecou génia, nie je v rozpore s faktom, že práve vo vedeckom zákone viac ako inde vystupuje kolektívny, spoločenský charakter vedeckého myslenia.

Bolo by však chybou, ak by sme — spolu s Kantom — zredukovali pojem objektívnosti vedeckých poznatkov len na ich intersubjektívnu (intersubjektívnu potvrditeľnosť, neprotirečivosť, koherenciu, všeobecný súhlas atď.). Vo vedeckých zákonoch výrazne vystupuje objektívnosť vedeckých poznatkov v zmysle nezávislosti ich obsahu od vôle a vedomia spoločenského subjektu. Túto myšlienku o zákone ako zhustenom vyjadrení objektívnej pravdivosti vedeckých poznatkov precízne sformulovali klasici marxizmu-leninizmu. Dnes ju musia chcieť alebo nechcieť, uznať aj prívrženci iných filozofických smerov a koncepcií.

¹ SCHLICK, M.: [20]: s. 151—155.

² SUCH, J.: [22]: s. 8.

R. Carnap napr. v jednej zo svojich posledných prác priznáva, že to, čo majú vedci na mysli, keď hovoria o „základnom zákone“, „je čosi také, čo jestvuje v prírode nezávisle od toho, či si to nejaká ľudská bytosť uvedomuje, alebo nie“.³

Kľúčový význam zákona z hľadiska intersubjektívnej istoty a objektívnej, od vedomia subjektu nezávislej povahy obsahu vedeckých poznatkov súvisí bezprostredne s charakterom zákona ako určitej formy všeobecna, univerzality, relatívne nezávislej od zmeny okolností, miesta a času. V invariantnosti zákonov, alebo ako hovoria fyzici, v „traslačnej kovariantnosti“ zákonov možno vidieť jeden z podstatných znakov materiálnej jednoty sveta.

Tým sa však úloha zákona vo vede zďaleka nevyčerpáva. Zákon nie je len koncentrovaným vyjadrením objektívnosti vedeckých poznatkov, ale súčasne aj ich systémovosti. Poznaný zákon sa stáva dôležitým systémotvorným faktorom, princípom, ktorý zjednocuje rozličné poznatky do uceleného systému. Táto funkcia vedeckého zákona vyplýva z toho, že je odrazom podstatných vzťahov vecí a že v podstate, resp. substancii (aktívnej podstate) sú v možnosti obsiahnuť rôzmannité a protikladné formy prejavu. Poznaná zákonitosť umožňuje osvetliť známe a predvídať nové udalosti. Prostredníctvom v teórii sformulovaných zákonov prerastá daný systém poznatkov na metódu získavania nových poznatkov. Výroky o zákonoch najlepšie slúžia ako hlavné premisy v štruktúre explanačných a predikčných úsudkov.⁴

Objaviť zákon znamená „objaviť a formulovať vo všeobecných termínoch podmienky, za ktorých sa dejú udalosti určitého druhu“.⁵ Ak poznáme zákon, vieme, že za daných všeobecných podmienok sa dejú udalosti určitého druhu. „Ak poznáme príslušné vedecké zákony, môžeme realizáciou v nich opísaných podmienok vyvolať v nich opísané udalosti.“⁶ Zavedením, realizáciou, prípadne premenou týchto podmienok môžeme realizovať tieto udalosti, alebo ich premeniť na udalosti iného druhu. V teoretickom vyčlenení týchto podmienok a v ich praktickej premene spočíva teoretické a praktické ovládanie zákona. V teoretickom a praktickom ovládaní prírodných a spoločenských zákonov je podstata ľudskej slobody. Aj túto myšlienku prvý raz vyjadril marxizmus-leninizmus; možno povedať, že daná téza je jedným z jeho podstatných určení.

Vzťah zákona a slobody je nevyhnutným východiskom pre správne pochopenie vzťahu vedy a praxe, v ktorom nachádza svoju konkretizáciu. Zvýšený záujem metodológov o problém zákona úzko súvisí s celkovou zmenou úlohy vedy v spoločenskej praxi a najmä s tým, že veda sa stala bezprostrednou výrobnou silou, že proces výroby sa v mnohom determinuje začínajúcou sa vedecko-technickou revolúciou, a s tým, že veda začína čím ďalej tým viac hrať podstatnú úlohu v riadení spoločnosti. A pretože žijeme v spoločnosti rozdelenej na nepriateľské, nezmieriteľné tábory, presadzuje sa nevyhnutne v sporoch

³ CARNAP, R. [2]: s. 285.

⁴ Podľa niektorých autorov jedine vedecké zákony majú predikčnú a explanačnú funkciu (pozri NAGEL, E. [14]: s. 31), podľa iných ju majú aj niektoré historické generalizácie, ale neplnia ju tak dokonale (pozri SUCH, J. [22]: s. 139).

⁵ NAGEL, E. [14]: s. 4.

⁶ MALEWSKI, A., TOPOLSKI, J. [12]: s. 19.

o otázku zákona aj protikladnosť ideológií. Veľmi často sa v daných podmienkach jemné diferencie v gnozeologických prístupoch k otázke premietajú do závažných ideologických protikladov.

Uvediem aspoň jeden príklad. Jedno zo základných kritérií, ktoré umožňujú odlišiť zákony od náhodných všeobecných výrokov — Maxwelllova podmienka — sa časťo interpretuje v zmysle časopriestorovej univerzality: od zákona sa požaduje, aby platil v každom bode času a priestoru. Zákon hodnoty, zákon nadhodnoty a iné spoločenské zákony však túto podmienku v danej interpretácii nespĺňajú a nedajú sa odvodiť z fundamentálnych zákonov fyziky, ktoré ju spĺňajú. Platia len v istom čase a priestore, nie sú absolútne nemenné a dokonca — podľa vyjadrenia klasikov marxizmu-leninizmu — vznikajú a zanikajú. Nemajú preto, podľa danej interpretácie Maxwelllovej podmienky, tvar zákona, sú len akýmisi všeobecnými „trendami“ alebo neurčitými „tendenciami“, ktoré nemôžu slúžiť ako základ vedeckej explanácie a predikcie. Z tohto hľadiska sa zdá byť metóda, ktorá sa usiluje o poznanie zákonov v oblasti spoločnosti, akými nedorozumením, „naturalizmom“, „historicismom“ a pod. K. R. Popper napríklad obviňuje marxizmus z takéhoto nezákonného „historicismu“ a hádže ho do jedného vreca spolu s rasizmom a fašizmom. Rozdiel medzi nimi je vraj iba v tom, že rasizmus-fašizmus hľadá zákony v biologickej superiorite rasy, kým marxizmus ich hľadá v ekonomickej superiorite triedy. Obidve tieto krajnosti „historicismu“ podľa Poppera nevyhnutne vedú k popretiu „otvorenej spoločnosti“, k „tyranii“ a „totalitnému režimu“.⁷ Ide o typický záver z nepravdivého predpokladu, z chybnéj interpretácie Maxwelllovej podmienky.

Z uvedeného príkladu je zrejmé, že ani pri serióznej analýze ideologického aspektu vedeckej tvorby sa nemožno zaobísť bez hlbokého rozboru kategórie zákona.

Riešenie problematiky zákona je dôležité i z hľadiska samej filozofie a logiky. Vyriešenie problému zákona by mohlo vytvoriť podmienky pre logické usporiadanie systému filozofických kategórií. Stupeň poznania zákona, ako ukázal Engels, možno a treba využiť ako dôležité kritérium klasifikácie súdov.⁸ Uspokojivá definícia výroku o zákonoch by pomohla vyriešiť podstatnú časť problému, tzv. kontrafaktové výroky.⁹ Tieto výroky majú dôležitý význam pri formulovaní cieľa praktickej činnosti (ak by sme realizovali podmienky daného typu, vznikli by udalosti daného druhu), pri overovaní hypotéz (ak by daná hypotéza bola pravdivá, viedla by k takým a takým dôsledkom), pre pochopenie povahy dispozičnosti (ak by sa toto dostalo do daného stavu a bolo v určitých reláciách k iným veciam, nastali by také udalosti) atď.¹⁰

Kľúčové miesto, ktoré zákon zaujíma v systéme vedeckého poznania, osvetľuje aj fakt, prečo sa kategória zákona dostáva do centra pozornosti

⁷ POPPER, K. R.: [19], s. IX. X, 3, 108, 114—116, 128 a pod. [18] zv. I, s. 2, 3, 7—8, 9, 10, zv. II, s. 86, 161 a i.

⁸ Pozri ENGELS, F. [6]: s. 178—180.

⁹ GOODMAN, N. [8]: s. 13.

¹⁰ Pozri CHISHOLM, R. M.: [4]: s. 289—292.